

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ У МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ДИТИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

психологічною та інтелектуальною. Досягнення такої інтеграції можливе шляхом використання, перш за все, досвіду народної (козацької) педагогіки, його вивчення і впровадження у зміст, форми і методи сучасного виховання.

1. Врублевська М.О., Григораши В.В. *Настільна книга заступника директора*. – Х.: Вид. група "Основа": "Тріада +", 2008. – 320 с.

2. *Захист Вітчизни: на допомогу викладачеві / Упоряд. М. Голубенко*. – К.: Шк. світ, 2007. – 112 с.

3. *Захист Вітчизни: Підруч. для 10 – 11 кл.*

загальноосвіт. навч. закладів / М.М. Бака, Ю.О. Квашиньов, А.О. Литвиненко, С.І. Операйло; За ред. Ю.О. Квашиньова та А.О. Литвиненка. – К.: Вежа, 2006. – 448 с.: іл. + 8 с. кольор. іл.

4. Кириченко О.В. *Допризовна підготовка молоді*. – Х.: Вид. група "Основа", 2008. – 224 с.

5. *Книга керівника позашкільного навчального закладу: довідково-методичне видання / Упоряд. З.М. Рудакова; Л.М. Павлова*. – Харків: Торсінг плюс, 2006. – 608 с.

6. Щербань П.М. *Прикладна педагогіка: Навч.-метод. посіб.* – К.: Вища шк., 2002. – 215 с.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2009

УДК 37.09.034(477)“ХІХ”

Наталія Муляр, здобувач кафедри педагогіки
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ У МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ДИТИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті з огляду на історичний контекст розглядається провідна роль батьків у вихованні дітей. Визначено умови успіху сімейного виховання, який значною мірою залежить від організації домашнього побуту, традицій родинного життя, дотримання певних сімейних правил, тощо.

Ключові слова: українська сім'я, християнська сім'я, Євангеліє, морально-етичне виховання.

Постановка проблеми. Сім'я та родина, підтверджує історичний досвід, як самодостатня автономна система, найменше піддається руйнації, чужому впливу. Вона найміцніше тримається рідного ґрунту духовної культури, береже традиції і звичаї минулих поколінь свого народу і є своєрідним джерелом для примноження та засвоєння цінностей морально-етичного виховання дітей.

На сучасному етапі розвитку української сім'ї із дедалі більшою гостротою постає проблема відродження її культури та духовності, які б базувалися на потужній системі глибинних морально-етичних цінностей.

Аналіз останніх досліджень. Виховання дітей в українських родинах досліджується сучасними вченими різнопланово. Виховання моральної особистості у сім'ї розкрито у наукових розвідках Л. Артемової, В. Бачініна, О. Вишневецького, Д. Луцика; у низці досліджень розглянуто підготовку батьків до морального

виховання: О. Докуніна, Б. Ковбас, В. Костів, В. Вовчик-Блакитна.

Звертаючись до педагогічної науки минулого, ставимо за мету розкрити ціннісні орієнтації української сім'ї у морально-етичному вихованні дитини другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Автобіографії та біографії великих людей засвідчують, що значну роль у розвитку їхніх найкращих моральних почуттів відігравала позиція батьків щодо морально-етичного виховання. Особливо ніжно й з любов'ю написані ті рядки у поетичних спогадах відомих поетів, письменників, учених (Т. Шевченка, І. Франка, К. Ушинського, Я. Чепіги та ін.) де вони розповідають про матір, її поведінку, вплив на перші дитячі уявлення, манеру поведінки, інтереси та діяльність тощо. З цього приводу Т. Шевченко писав: "...І я живу, і надо мною з своєю божою красою гориш ти, зоренько моя, моя порадонька святая! Моя ти

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ У МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ДИТИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

мамо!.” [15, 532]. Педагогічний доробок вчених свідчить, що мати була первинним джерелом моральності з якого дитина черпала найкращі людські чесноти, з допомогою яких формувалися її морально-етичні цінності, які згодом стають пріоритетами її життя.

Образ матері та сила його виховного впливу знаходить своє відображення у творчості чи не всіх українських митців, зокрема І. Франко писав: “..Правда, матусю! Спасибі за раду! Я її правди не раз досвідив..” [13, 90]. Від материнської поради та морального почуття, від уміння прищепити доброту, ласку, дружбу, любов, справедливість, ніжність, від її виховних здібностей залежить майбутнє дитини, збереження і примноження морально-етичних цінностей української сім’ї. Українець, як зазначає В. Янів, чуттєво зв’язаний з родиною, і головне з тою постаттю у родині, яка на почування найбільше здібна відповісти почуваннями, – отже з матір’ю, як символом добра [17, 215]. Дитина несвідомо наслідує її лад життя; материнський звички стають звичками дитини, і цим шляхом можна привести дитину до чого завгодно, до доброго чи до злочинства.

Складність укладу життя української сім’ї досліджуваного періоду визначає відомий історик Я. Грицак. Він наголошує на тому, що господарські обов’язки жінки могли ставати на заваді материнським; час, що його жінка впродовж дня спромоглася приділити дитині, був порівняно малий. Догляд за меншими доручали старшим дітям та бабусі. За обставин, коли контакт матері й дитини міг бути обмежений у часі й нерідко діставав негативне емоційне забарвлення, чуттєвий зв’язок міг послаблюватися, навіть набирати негативних ознак. Оповідання І.Франка про “малого Мирона” містять натяки на материну роздратованість “дивною” поведінкою сина [5, 310 – 311].

Наше дослідження також доводить, що у житті української сім’ї спостерігалися й ганебні явища, підтвердженням цього є стаття “Дѣтская проституція” В.М. Дорошевича, у якій автор описує розпусту неповнолітніх дівчат, яка практично руйнує їхнє майбутнє життя: “Спокусниками й винуватцями цього нещастя найчастіше бувають матері. Дитина ссе молоко п’яної розпутної матері з поганими зв’язками хтивостями, і погроху й сама позбавляється свого людського образу. П’яні розмови, п’яна ласка, п’яна лютість та жорстокість відбиваються усіми подробицями на дитині, знищують її моральне почуття – почуття соромливості. Вона через інстинктовне внушення піддається матернім впливам” [14, 67].

Негативні риси образу матері прослідковується у творчості Т. Шевченка, який намагався відобразити реалії життя окремих сімей досліджуваного періоду. З цього приводу він писав: “Лазять діти у запічку голодні і голі. А де ваша, діти, мати? – Сердешний питає. Тату! Тату! Наша мати у шинку гуляє..” [15, 113].

Я. Грицак у праці “Пророк у своїй вітчизні” називає декілька причин таких реалій життя: невідгдані умови реформи 1848 р., що залишила селян без значної частини землі, якою вони раніше користувалися разом із поміщиками (лісів і пасовиськ); брак грошей у селянському натуральному господарстві для сплати податків і позичок; відсутність промисловості, яка могла би відтягнути велику частину селян від землі й забезпечити альтернативними засобами існування; зрештою, поширення пияцтва [5, 247]. Отже, проблема суспільного життя, бідність та неможливість забезпечити гідне життя для своїх дітей штовхали матерів на ганебний шлях.

Проблема злиднів, неосвіченості, людської експлуатації відтворена у творчості І. Франка. Свідчення цього знаходимо у сонеті “В шинку”: “..В широкий світ, неначе в ад, його з сім’єю без надії, без хліба пхнули. Жінка мре із голоду на переднівку, у наймах діти... Тато де? Сидить в шинку і п’є горівку” [13, 116]. Важкі умови життя спонукали батька чи матір в окремих сім’ях ставати на шлях розпусти та пияцтва, тим самим зводити на манівці своє життя та життя дітей. На превеликий жаль, такі сім’ї були осередком занепаду дитячої душі та знищення морально-етичних почуттів дитини. Такі негативні тенденції, звичайно, були притаманні окремим сім’ям і зазнавали загального осуду у громаді.

Даючи загальний історико-культурологічний аналіз української спільноти, Ю. Липа наголошував, що українське суспільство високо ставило поняття родини і роду, тим самим створюючи підстави для “морального контролю над одиницею”. Тому в українському суспільстві мала місце так звана “громадська опінія”, під наглядом якої завжди знаходилася сім’я. З огляду на це Ю. Липа писав: “Не є вона така толерантна, як польська, чи румунська. Ще менш підстав до її порівняння він вбачав з “опінією” у росіян, де товариське життя – це ряд скандалів, самодурств, а в українців – це систематичний контроль передусім особистої моральності”. Свідченням цього виступає сувора кара, що накладалася громадою на покритку, її виганяли із села соромлячи [7, 181].

Таким чином, історія свідчить, що суспільство покладало на громаду відповідальність за

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ У МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ДИТИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

моральний розвиток сім'ї, за формування у дітей здорових цінностей сімейного життя.

В українській сім'ї досліджуваного періоду у вихованні дітей традиційними були християнські цінності, які лежать в основі морально-етичного виховання. Визначаючи, що людське життя та існування всякого суспільства підпорядковується законам Божим, видатний історик М. Костомаров наголошує на тому, що повного осмислення, визнання та розуміння Бога не досягнув жоден народ, але найближче підійшла до цього Україна. З цього приводу він писав: "Не хотіла Україна іти услід язиков, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів" [6, 25]. Така одухотвореність української спільноти надавала людині впевненості у своїх вчинках та діях, а це – запорука чесного, морального життя, злагоди в родині. Домінуючі в українській сім'ї цінності морально-етичного виховання сприяли формуванню у дітей відповідної поведінки, проявом якої були доброзичливість, порядність, чесність, чуйність до хворих та калік, відповідальність та піклування за молодшими в сім'ї, тощо.

Наголошуючи на цінностях християнських родин, митрополит А. Шептицький повчав: "Той, хто хоче збудувати собі хату, кладе насамперед підвалину, – бо від тієї підвалини залежить, чи хата буде сильна, чи зараз розвалиться" [16, 31]. Християнська сім'я була і залишається джерелом та найважливішою клітиною суспільного ладу, який насамперед має дбати про гармонійний розвиток людини, її духовність та мораль.

Моральні категорії добра, честі, гідності, справедливості, обов'язку українськими педагогами (К. Ушинським, Г. Ващенко, Я. Чепігою та ін.) трактувалися саме крізь призму християнства. З огляду на це К. Ушинський у своїх працях писав: "Усе, чим людина, як людина, може і повинна бути, виражено цілком у божественному вченні, і вихованню залишається тільки, раніше всього і в основному всього, вкоренити вічні істини християнства. Воно дає життя і вказує вищу мету всякому вихованню, воно ж і повинно служити для виховання кожного християнського народу джерелом усякого світла і всякої істини" [12, 102].

Особливостей виховання на релігійному підґрунті торкався у своїх педагогічних працях Г. Ващенко, який зазначав: "...Що все виховання української молоді мусить бути пройняте християнським духом: що ми маємо виховувати християнський світогляд і риси характеру, що відповідають євангельським заповідям" [1, 136].

Таке виховання Г. Ващенко передовсім покладав на родину. З його тверджень випливає, що оточення, у якому живе дитина, повинне бути у всьому християнським. Передовсім існування в сім'ї любові і взаємної пошани між батьками, повна згода і відсутність сварок. Педагог наголошував на тому, що батьки, як справжні християни, повинні кожен день починати й закінчувати молитвою, у свята ходити до церкви і водили до неї дітей та твердо дотримувались релігійних традицій.

Досліджуючи історію українського родинного виховання Т. Яценко наголошує на тому, що головним носієм морально-етичних цінностей для українців виступає Святе Письмо. Батьки прочитували протягом року цілу Євангелію, а знання дітьми Євангелії ставало предметом гордості батьків. Своєрідний духовний настрій родини створювали освячені ікони, які були предметом побуту у кожній домівці. У сім'ї навчали дітей першої молитви, знаку святого хреста, показували ікони як символ всевидючого Божого ока з тим, щоб діти пам'ятали про гріх [18, 29]. Свідченням цього є також твори Т. Шевченка, зокрема його поема "Марина", де мати звертається у молитві до Бога зі словами: "...Мій боже милий, даруй словам святу силу...Моїх дівчаток, щоб навчилися путями добрими ходити, святого господа любити..." [15, 413].

Як свідчать дослідження, за допомогою Євангелії у дітей формувалися здорові моральні підвалини, які давали можливість формувати у дитини найкращі людські якості. Українці змалечку навчали дітей молитви. Ідеалом для дітей був батьківський приклад щоденного промовляння молитви та відвідування недільної літургії. Це сприяло тому, що у дітей вироблялося бажання до молитви і відвідування церкви: "...Во храмі помолились богу, і веселенькі у дорогу додому рушили вночі..." – писав Т.Г. Шевченко [15, 557].

Таким чином дорослі показували приклад гідної, християнської поведінки, яку наслідували діти. Г. Ващенко з цього приводу зазначав, що "...український нарід, вірний своїм традиціям, завше відзначався високою релігійністю. Вона виявлялась передовсім у відношенні до церкви. Українське селянство завше ретельно відвідувало служби Божі і додержувалось постів. Проходячи повз церкву, українець, вихований у сімейних традиціях, неодмінно зніме шапку і перехреститься" [2, 137]. Так, родина другої пол. XIX – поч. XX ст. у духовності щоденного життя вбачала і цінність, і потребу. Основні завдання,

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ У МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ДИТИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

які покладала сім'я на морально-етичне виховання було формування у дитини абсолютних християнських цінностей: віри, надії, любові, щирості, милосердя тощо.

В українській родинній педагогіці завжди чітко вирізнялися ті риси здорової сім'ї, що своєю суттю виростили з глибин життя народу, його свідомості й творчої діяльності: "Споконвіку для нашого народу найвищими й святими були ідеали сім'ї як першооснови життя людини, своєрідної фортеці, яка забезпечує розвиток і захист найкращих якостей особистості; праці як найповнішої форми вияву творчих здібностей і можливостей людини, джерела достатку й радості, забезпечення повноцінного життя родини; духовності – синтетичної форми осягнення світу й себе в єдиному вимірі перетворювальної діяльності та гуманного ставлення до навколишнього середовища і людей; громадянськості як відчуття особистої належності до рідної землі, держави, сім'ї, роду, способів життя, традицій і звичаїв, відповідальності, захисту і збереження їх, розвитку й примноження, добробуту країни" [8, 189].

Обґрунтовуючи особливості української родини, О. Вишневський зазначає, що сім'я – це хоронитель ідеалів, які саме тут органічно поєднуються з християнськими морально-етичними цінностями. В основі народного ідеалу української сім'ї лежить евідемонізм – прагнення створити сім'ю щасливу, здорову, багатодітну, міцну, дружну. До сімейних ідеалів вчений-педагог відносить: вірність, любов, чесність, правду, щирість, сумління, взаємну пошану [3, 164].

Дитина, що формувалася під впливом таких сімейних ідеалів, засвоювала практику моральних вчинків раніше, ніж починала розуміти, який вчинок моральний, а який – аморальний. У такій системі вона не помічала і не відчувала, що її хтось виховує. Про це свідчать думки видатного педагога Я. Чепіги щодо морально-етичного виховання дітей: "Словами мало що дамо дитині: тільки при рухах та вчинках слова мають силу досить доброго впливу, а звичайно слова застаються словами, як тільки вони розходяться з ділом. Не можна навчити дитину моральним обов'язкам через вивчення кодексів початкової моралі; треба, щоб дитина сама пережила їх, переробила своїм розумом і склала певний погляд на всі людські вчинки" [14, 63].

Утвердженню цінностей морально-етичного виховання в українській сім'ї досліджуваного періоду сприяло також відзначення релігійних свят. Діти залучалися до системи сімейних звичаїв і традицій, виховувалися непомітно для

самих себе, природно і просто. Ми погоджуємося з думкою О. Воропая, який у етнографічному нарисі "Звичаї нашого народу" зазначав що, надзвичайно важливого значення для досягнення гармонії в родинних взаєминах мав звичай святкування великих християнських свят (Різдва Христового, Великодня) напередодні яких рідні прощали один одному образи і гнів "Боронь, Боже, і сваритися в цей день! Навпаки, добре помирися з ворогом, щоб у новому році було мирно в хаті, і поза хатою" [4, 46].

Ідея всепрощення, як характерна ознака українського морально-етичного виховання, була спрямована на вияв у всіх членів родини любові до Бога і свого ближнього. Глибокий виховний зміст мало святкування Святої Вечері яке описує О. Воропай: "Свята, "багата" вечеря, виготовлена на "новім" огні з різнорідних плодів землі, з дотриманням відповідних "законів", стає невичерпним джерелом магічної сили: на утворення нового багатства в новім році, а також на відвернення всякої супротивної сили. Хоч діти вже дуже голодні, все ж вони не відважуються просити у матері їсти – терплять і вікно пильно дивляться на небо: чи не зійшла вже вечірня зоря, що має сповістити всім людям про велике чудо – народження Сина божого!" [4, 47].

Отже, спільне сімейне святкування мало величезний вплив на формування морально-етичних цінностей та сприяло здоровому психологічному клімату у сім'ї. Раннє прилучення дітей до збереження та відтворення християнських традицій сприяло розвитку у дітей моральних чеснот: діти вчилися поважати сімейні обряди, бути стриманими і терпеливими. Це характеризує українську сім'ю, як важливий осередок збереження, відтворення та примноження етнокультурних цінностей, що сприяли морально-етичному вихованню дітей.

Серед морально-етичних цінностей української сім'ї досліджуваного періоду пріоритетом була не лише пошана до родинно-побутової культури, але й поважне ставлення усіх членів родини до земних благ, як невід'ємних атрибутів сімейних обрядів. Символом святості був різдвяний Дідух (сніп жита), який господар заносив до хати промовляючи: "Ось вам Злато, щоб увесь рік ми жили багато". Батьки змалку привчали дітей зберігати освячені у церкві воду, яка оберігала сім'ю від злих сил; вербу, якою виганяли худобу на перше пасовисько; барвінок, мак, хліб, часник, якими користувалася сім'я у всіх родинних діях. До оберегів сім'ї відносилися хрести, образи, рушники, які були основою сімейного побуту українців і передавалися з покоління в

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ У МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ДИТИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

покоління. Таким чином зберігалися, примножувалися і передавалися святині української сім'ї, вони давали змогу зберегти родину, сім'ю які були і залишаються носіями національної культури, та народної педагогіки.

Досвід української сімейної педагогіки вказує на те, що здавна існував постулат про неможливість повноцінного морально-етичного виховання без глибокої любові до дітей: "Любов до дітей – той ґрунт, на якому виховання досягає своїх завдань", – писала С. Русова [9, 255]. Велика любов матері й світле благородство батька формувала у дитини моральні якості особистості.

Проте народна педагогіка вказує, що у любові до дітей треба мати почуття міри, та не впадати в нерозумне, сліпе потурання, яке спотворює виховання, калічить психіку дитин. Нерозумно роблять ті батьки, наголошував Г. Ващенко у праці "Виховний ідеал", котрі задовольняють всі вимоги і навіть примхи дітей, не накладаючи на них ніяких обов'язків. "„Уже починаючи з 4–5 років, дитина мусить по мірі своїх сил обслуговувати себе і де в чому допомагати старшим. Уже в ці роки потрібно боротись з дитячим егоїзмом, тактовно виховуючи у неї думку, що крім неї з її потребами існують ще інші люди, що теж мають потреби і права [2, 179].

На жаль, у деяких сучасних українських сім'ях батьки займаючись бізнесом не мають часу для дитини та її виховання, батьківська любов виражається потуранням дитячих примх. Витрачання грошей дітьми ніхто не контролює, для них не існує слова "не можна". З огляду на це Я. Чепіга у праці "Проблеми виховання й навчання" писав: "Багатство й розкіш не можуть бути гарними умовами морально-етичного виховання дитини: вільна у своїх рухах і бажаннях, не зустрічаючи ніяких перешкод у виконанні їх, вона зрештою здобуває нахил до егоїзму й жорстокості" [14, 61]. Такі думки видатного педагога варто донести до свідомості сучасних батьків. У народі з цього приводу казали: "Дай боже пережити багатство, а бідність переживемо самі". Не мало перешкоджає морально-етичному вихованню дітей брак у батьків потрібних педагогічних знань. Керування самими тільки особистими почуттями та симпатіями у вихованні не гарантує позитивного результату.

Ось чому, на нашу думку, досвід морально-етичного виховання української сім'ї досліджуваного періоду може стати у нагоді сучасним батькам, оскільки незмінними у народі залишаються позиції щодо моралі та культурних взаємовідносин у сім'ї. Свого часу В. Сухомлинський

писав: "Коли людина живе лише матеріальними потребами, вона зупиняється у своєму розвитку на певному етапі, втрачає "людяність" і всі її вчинки диктуються лише її власними потребами і тільки" [11, 132].

Отже, цілковите забезпечення матеріальних інтересів дитини жодним чином не зможе замінити материнського повчання чи батьківської поради. Часом неусвідомлені дії батьків спотворюють та розбещують дитячу душу. Така незряча батьківська любов формувала в дитині бажання власності над усім, чого їй забажається та призводить до втрати ще не цілком сформованих моральних цінностей. Недарма ж надзвичайно великого значення надавала родинна педагогіка спілкуванню батьків з дітьми на основі взаєморозуміння і взаємоповаги, формуванню спільних духовних інтересів, єдиних морально-етичних цінностей: "Безпорадна в перші роки й підвладна тим, хто її оточує, дитина несвідомо, хоч і не примусово, переймає звички, вчинки й рухи. Корінь найглибших нахилів до того або іншого життя – коло дитячої коліски: тут сіються зерна добра та лиха, зерна почуттів, якими, хоч може й не на все життя, зазначається вдача людини.." [14, 65].

Сім'я утворює ґрунт морального виховання, у ній дитина засвоює правила поведінки; у родинному колі розвиваються шляхетні внутрішні почуття, дитина вчиться розуміти інших. Моральна атмосфера, в якій людина перебуває у перші роки свого життя, від якої вона дістає те, на чому будуватиметься її майбутнє, має величезне виховне значення.

Слід наголосити на тому, що сімейне щастя багато в чому залежить від здатності батьків знаходити задоволення у спілкуванні з дитиною, турботах про неї. В. Сухомлинський наголошував, що найблагороднішою роботою кожної сім'ї є творення людини. Характерною рисою цієї роботи є те, що людина знаходить у ній ні з чим не зрівняне щастя, адже, продовжуючи людський рід, батько й мати повторюють у дитині самих себе, і від того, наскільки свідоме це повторення, залежить моральна відповідальність за людину, за її майбутнє.

Висновки. Отже, найбільш стійким, соціально й духовно значущим інститутом у морально-етичному вихованні особистості є сім'я, яка зберігає і передає тисячолітню культуру українського народу.

Виховання в українській сім'ї другої пол. XIX – поч. XX ст. полягало у забезпеченні виховання шляхетного, працелюбного, шанобливого до батьків та близьких людей нового покоління,

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com